

ՄՈՍՈՒԼԻ ԽՆԴԻՐԸ ԼՈՋԱՆԻ ԿՈՆՖԵՐԱՆՍՈՒՄ

Առաուլի խնդրի քննարկումը Լոգանի կոնֆերանսում անցավ մի շարք փուլեր. խնդրի քննարկումը անգլո-թուրքական բանավոր բանակցությունների ընթացքում, խնդրի հետ կապված գրավոր հուշադրերի փոխանակում, ապա խնդրի քննարկումը անգլո-թուրքական փորձագետների հատուկ հանձնաժողովում՝ ե, ի վերջո, խնդրի քննարկումը կոնֆերանսի նստաշրջաններում:

Կոնֆերանսի առաջին իսկ օրերից սկսած լորդ Քերզոնի և Իսմեթ փաշայի միջև սկսվեցին բավականին աշխույժ բանակցություններ Մոսուլի խնդրի շուրջ¹:

Արգեն 1922 թ. նոյեմբերի 27-ին Իսմեթ փաշան բացահայտորեն պահանջեց Մոսուլը՝ բերելով «էթնիկական և այլ փաստարկներ», որոնք, ինչպես Քերզոնն է ասում, «հերքելը դժվար չէր»: Քերզոնը վճռականորեն մերժեց թուրքական կողմի պահանջները²: Իվ ահա, «համոզվելով, որ անգլիական պատվիրակության վրա «ֆրոնտալ հարձակումներ» գործելով անկարող է Մոսուլը ձեռք դցել, թուրքական պատվիրակությունը դիմեց շրջանցելու խորամանկ քայլերի»³ գործարքների գայթակղիչ մանյովրին, գործարք, որն առաջարկեց թուրքական պատվիրակության անդամ Ռիդա Նուր Բեյը: 1922 թ. դեկտեմբերի 6-ին Քերզոնը հեռագրում է Քրոուլին. «Այս առավոտյան թուրքական պատվիրակության 2-րդ պատվիրակ Ռիդա Նուր Բեյն ինձ կոչ արեց շարունակել մասնավոր զրույցները, որ նա սկսել էր երեկ: Բարեկամական մտադրություների երկկողմանի բազմաթիվ հավաստիացումներից հետո, նրա փաստարկը հանգեց հետևյալին. Թուրքիան կընդառաջի մեզ գոհացնող պայմանագրի մեջ մտնող բոլոր կետերում և նույնիսկ կիզի (իր կապերը—Վ. Պ.) խորհուրդների հետ, եթե միայն

մենք իրենց հանձնենք Մոսուլի վիլայեթը¹։ Ռիզա Նուր Բեյն իր խնդրանքը հիմնավորեց չորս փաստարկներով. 1. էթնիկական, որը Քերզոնը կտրուկ հերքեց, 2. պատմական՝ կապը Թուրքիայի հետ, 3. տնտեսական՝ ապագայում Թուրքիայի տնտեսության համար՝ Մոսուլի, իսկ վերջինիս տնտեսության համար Թուրքիայի կենսական նշանակությունը, 4. Ազգային Ուխտի փաստարկը, որին հետեւելով, Անկարան բացարձակ և հաստատուն կերպով հրաժարվում էր կնքել ցանկացած պայմանագիր, եթե այն ընդգրկի Մոսուլը²։ Քերզոնը հերքեց Ռիզա Նուր Բեյի բոլոր չորս փաստարկները և հասկացրեց, որ Մոսուլը չի զիջվելու։ Այդ հարցում իր դերը խաղաց նաև այն հանգամանքը, որ Քերզոնին քաջ հայտնի էր գաղութների նախարարության դիրքորոշումը. Մոսուլի զիջումը կհանգեցնի նրան, որ անգլիացիները հարկադրված կլինեն զիջելու նաև Բաղդադը, որի զիջումը կբերի Իրաքի կորստին և Իրաքի թագավորության փլուզմանը, իսկ վերջինիս արդյունքը կլինի ի վերջո «Արևելքում Բրիտանական քաղաքականության վերջնական պարտությունը»³։ Քերզոնը նաև կասկածում էր. արդյո՞ք թուրքերը Մոսուլը չեն պահանջում իտրհոդային Ռուսաստանի դրամամբ և հաշտության պայմանագրի կնքումը վիժեցնելու նպատակով, Չէ՞ որ, Մոսուլը շատանալու դեպքում թուրքերն արդեն կարող էին ասել. «մենք առաջարկեցինք հաշտություն կնքել դաշնակիցների և հատկապես Մեծ Բրիտանիայի հետ, մենք կամենում էինք ընդառաջել նրանց ցանկացած կետում, միայն թե մենք վերստանայինք Մոսուլը. սակայն ի սեր Մոսուլի և նրա նավթի Բրիտանիան արհամարհեց մեզ և մերժեց խաղաղությունը՝ աշխարհի համար»⁴։

Այդուհանդերձ իտրհոդային հետ կապը խզելու Թուրքիայի պատրաստակամությունը գայթակղեց Քերզոնին։ Միևնույն ժամանակ Քերզոնը ձգտում էր վերացնել խաղաղության ճանապարհին եղած Մոսուլի արգելքը։ Նույն՝ 1922 թ. դեկտեմբերի 6-ի կեսօրին Քերզոնի մոտ հղացավ փոխզիջումային մի տարբերակ, որի մասին Քերզոնը հաղորդում է նույն՝ 1922 թ. դեկտեմբերի 6-ի իր հեռագրում, խնդրելով ֆորին օֆիսի տեսակետը։ Դիմելով ֆորին օֆիսին՝ Քերզոնը նշում է. «գուցեև հնարավոր լինի թվացյալ ձեւով և մասամբ բավարարելու թուրքական ցանկությունները, առաջարկելով նրանց Մոսուլի վիլայեթի քրդական հատվածը՝ հե-

տեւոյով յետերի գծին և ներառելով Քյոյ-Սանչակը, Ռեանդուզը և Սուլեյմանիեն, միևնույն ժամանակ Իրաքին թողնելով Ամադիան՝ ասորի բրիտանականների համար, Մոսուլ քաղաքը, Էրբիլը, Քիրքուկը և արաբներով բնակեցված ողջ դաշտային երկիրը²³։ Չի բացառվում, որ թուրքերին մասնաբաժին խոստացվի Մոսուլի նավթից։ Իր այս տարբերակի մասին Քերզոնը նախ հարցրել էր Իրաքյան կառավարության ներկայացուցիչ Ջաֆար փաշայի կարծիքը։ Վերջինս դեմ չէր եղել Քերզոնի այս փոխզիջումային տարբերակին, միայն կտրուկ զգուշացրել էր Քերզոնին, որ փոխզիջումային և ոչ մի տարբերակի դեպքում երկրի դաշտային մասի որևէ տարածք չզիջվի։ Նվաճա Քերզոնը, Իրաքի տեղական իշխանությունների աջակցությամբ ստանալով, այժմ արդեն ցանկանում էր իմանալ իր կողմից գլխավորվող ֆորին օֆիսի դիրքորոշումը։ Քերզոնի փոխզիջումային տարբերակը քննարկվեց 1922 թ. դեկտեմբերի 8-ի առավոտյան՝ բրիտանական կաբինետի հատուկ հանձնաժողովի կողմից՝ Մեծ Բրիտանիայի գլխավոր շտաբի ռազմաօդային պաշտպանության և զաղութների նախարարության ներկայացուցիչների ներկայությամբ²⁴։ Ի վերջո 1922 թ. դեկտեմբերի 8-ի՝ Քերզոնին հղված դադարի հեռագրում բրիտանական ֆորին օֆիսը հայտնում էր Քերզոնին, որ վերջինիս փոխզիջումային տարբերակը միաձայն մերժվել է²⁵։ Սերժումը հիմնավորվում էր հետևյալ փաստարկներով. 1. Զիջումներ անելով թուրքերին և վերջիններիս փոխզիջումային առաջարկությունները կատարելով, առաջարկություններ, որոնք նույնիսկ քիչ հավանական է, որ կընդունվեն վերջիններիս կողմից, Բրիտանիան միայն կարող է թուլացնել իր դիրքերը Լոդանում ընթացող բանակցություններում։ Իսկ թուրքերի կողմից բրիտանական փոխզիջումային առաջարկության ընդունումը քիչ հավանական է, քանի որ թուրքերն ուզում են «հենց Մոսուլը և թուրքախոս քաղաքները և ոչ թե քրդական վայրի բլուրները, որոնք նրանց կարող են ավելի շուտ անհանգստություն բերել, քան առավելություն»։ Բացի այդ Բրիտանիան պարտավորություն է ստանձնել Իրաքի առջև նրա տարածքի և ոչ մի մասը չզիջելու մասին։ Անիմաստ է վտանգել Իրաքում Բրիտանիայի դիրքերը երևակայական շահերի համար՝ թուրքերին այնպիսի առաջարկություն անելով, որն, ամենայն հավանականությամբ, կմերժվի վերջիններիս կողմից։ Ուստի Իրաքի ներկայիս սահմանները պետք է թողնել այնպես, ինչպես կա։

2. ԵՃԹԵ նույնիսկ առաջարկվող փոխզիջումն ընդունվի «Թուրքերի կողմից, քիչ հավանական է, որ այդ կարգավորումը երկար կյանք կունենա: Քրդական գոտին զիջած լինելով, բրիտանացիները չեն կարող անսահմանորեն դիմագրավել թուրքախոս քաղաքների նկատմամբ թուրքական հավակնություններին, միևնույն է, վաղ թե ուշ վերջիններս կպահանջեն թուրքախոս բնակչություն ունեցող քաղաքները, որտեղ նրանց ազդեցությունը գնալով կմեծանա: Այդ ժամանակ թուրքերն իրենց ձեռքում հաղթաթուղթ ունենալով, կկարողանան կտրել Մոսուլի և Բաղդադի միջև հաղորդակցական ուղիները՝ կոմունիկացիաները՝ Քիֆրի—Քիրքուկ—Ալթըն—Քյուսիբյուլ—Էրբիլի գծով:

3. Նույնիսկ, եթե ենթադրենք, որ փոխզիջումային սահմանն ընդունվի և պահպանվի մոտավորապես 200 մղոն երկարություն ունեցող Բաղդադ—Մոսուլ բրիտանական հաղորդակցման ուղիներին ողջ երկայնքով, բրիտանացիները սահմանակից կլինեն անհնազանդ մի երկրի հետ, այսինքն՝ կլինեն մշտական սպառնալիքի տակ, բրիտանական հաղորդակցման ուղիները կարող են կտրվել ցանկացած պահի և ռազմական տեսանկյունից էլ Մոսուլի պահպանումը գործնական չի լինի:

4. Քրդական շրջանների վրա թուրքերը չեն ունենա անհրաժեշտ ազդեցություն: Քրդական շրջաններում Թուրքիայի ազդեցությունը կլինի լոկ անվանական, միևնույն ժամանակ Անգլիան էլ զրկված կլինի այդ շրջաններում ազդեցությունից, կկորցնի ազդեցության բոլոր լծակները: Հարձակումների ու անհանգստությունների դեպքում Բրիտանիայի միակ դեղամիջոցը կլինի դիվանագիտական գործողությունը, սրը, սակայն, բավարար չի լինի, ավելին, կլինի ոչ համազոր:

5. Քրդական շրջանների հանձնումը նաև վտանգի կենթարկի հաղորդակցությունը Բաղդադի և Պարսկաստանի միջև՝ Քըզըլ Ռուբաթի և Խանեբինի վրայով:

6. Հարավային Քրդստանի ցեղակիցների՝ առաջարկվող բաժանումը առաջ կբերի նաև մի շարք վարչական դժվարություններ:

7. Եթե հիշյալ իրավիճակը պահպանվի, անհրաժեշտ կլինի զգալիորեն ուժեղացնել առկա կայազորները:

Յորին օֆիսը եզրակացնում էր, որ Քերզոնի առաջարկն իրականում «չի պարունակում ռեալ փոխզիջման ոչ մի տարր» և թուր-

բերի կողմից ընդունվելու դեպքում, վերջիններիս կողմից այն կրնկավի՜ր լոկ որպես «հետագա զավթման ուղղութիւն» կատար-ված «առաջին քայլ», որն անխուսափելիորեն կհանգեցնի նրան, որ բրիտանացիները դուրս կմղվեն ողջ Մոսուլի վիլայեթից՝ բոլոր հնարավոր հետևանքներով: Այսպիսով, Քերզոնի «փոխգլխումալին տուաջարկի» տարբերակը մերժվեց բրիտանական ֆորին օֆիսի կողմից¹¹:

Իսկ թուրքերը շարունակում էին պահանջել Մոսուլը: 1922 թ. դեկտեմբերի 11-ին, դարձյալ պահանջելով հանձնել Մոսուլը, Իս-մեթ Ինենյուն «Հայտարարեց, որ ինքը չի կարող Անկարա վերա-դառնալ առանց դրա (Մոսուլի—Վ. Պ.)»¹², Լորդ Քերզոնը նախա-պես կտրականապես մերժելով Ի. Ինենյունին, միաժամանակ առա-ջարկեց վերջինիս մի նոտա հղել, որում մանրամասնորեն լուսա-րանվեին մերժման պատճառները¹³: Ի դեպ այդ ժամանակ, և նաև հետագայում, Քերզոնը որպես հիմնավորում բերում էր այն փաս-տը, որ նույնիսկ Ազգային Ուխտի առաջին հոդվածը իր մեջ չի նա-խատեսում Մոսուլի վերադարձը թուրքերին, Ազգային Ուխտ, որն Ի. Ինենյուն համարում էր նոր Թուրքիայի յուրահատուկ «Աղա-տությունների մեծ խարտիա (1215)»: Չանցավ և տաս օր և թուր-քական պատվիրակութունը դարձյալ պահանջեց Մոսուլը, դարձ-յալ մերժում ստացավ¹⁴:

Անգլո-թուրքական դեմ առ դեմ բանակցություններն ու առանձ-նապրույցները Մոսուլի ինդրի շուրջ ի վիճակի չէին լուծելու հիշ-յալ խնդիրը: Կողմերի տեսակետները հակադիր բեկումն էին. թուրքերը պահանջում էին Մոսուլը, անգլիացիները չէին ուզում տալ...

Նվ ահա, բանավոր բանակցություններին զուգահեռ, 1922 թ. դեկտեմբերի կեսերից սկսած անգլիական ու թուրքական պատվի-րակություններն սկսեցին փոխանակել զրավոր հուշագրեր՝ շարա-ղլելով իրենց տեսակետներն ու դիրքորոշումը: 1923 թ. դեկտեմ-բերի 14-ի ընդարձակ հուշագրում Քերզոնն ի պաշտպանություն անգլիական տեսակետի բերում էր էթնոգրաֆիական, պատմական, քաղաքական, տնտեսական և ստրատեգիական փաստարկներ, դրանց ավելացնելով նաև «Ազգային Ուխտի» իրավաբանական վերլուծությունը՝ «նույնիսկ Ազգային Ուխտի 1-ին հոդվածը չի նախատեսում Մոսուլի վերադարձը թուրքերին»: Քերզոնի հու-

շագրին Իսմեթ փաշան պատասխանեց իր նախնաքան ընգարձակ հուշագրով, որտեղ, բացի էթնոգրաֆիական, պատմական, քաղաքական, տնտեսական և ստրատեգիական փաստարկներից ու Էդգային Ուխտի վերլուծությունից, բերում էր նաև աշխարհագրական փաստարկը¹⁶։ Թուրքական հուշագրին Քերզոնը պատասխանեց մի նոր հուշագրով, որտեղ բերեց բոլոր փաստարկները, այդ թվում և աշխարհագրական փաստարկը։ Իր հերթին Իսմեթ փաշան, 1922 թ. դեկտեմբերի 29-ին, ի պատասխան բրիտանական երկրորդ հուշագրի, Քերզոնին հղեց թուրքական կողմի երկրորդ հուշագիրը¹⁸։ Այսպիսով ստացվեց մի զրավոր հեքիաթ՝ Մոսուլի սպիտակ ցլիկի մասին, որն իր անպտղությունը ոչնչով չէր տարբերվում կողմերի վերջին ժամանակների բանավոր երկխոսություններից¹⁷։ Հուշագրերի փոխանակմամբ երկու կողմերը ձգտում էին ազդել լոգանի կոնֆերանսի մյուս մասնակիցների վրա։ Սակայն հիշյալ «հուշագրերը ոչ մի տպավորություն չգործեցին պատվիրակությունների վրա և ոչ մի քայլ առաջ չտարան Մոսուլի համար անգլո-թուրքական վիճաբանությունը»¹⁸։ Մոսուլի խնդիրը զնալով դառնում էր հաշտության կնքման ճանապարհին եղած ամենախոշոր արգելքներից մեկը։ Դա անհանգստացնում էր պաշտոնական լոնդոնին¹⁹։ Բրիտանիայի վարչապետը՝ Բոնար Լոուն, խորհուրդ էր տալիս արտգործնախարար Քերզոնին՝ «չհամառել, ամեն կերպ հասնել հաշտության»²⁰։ 1922 թ. դեկտեմբերի 28-ին Բոնար Լոուն գրում էր Քերզոնին. «Դժվարությունները, որոնք ձեզ հաջողվում է հաղթահարել, կարծես թե ավելանում են։ Դատելով թերթերից թուրքերը կարող են կառչել Մոսուլից որպես հիմք՝ կոնֆերանսը վիժեցնելու համար։ Բոլոր առումներով դա կլինե՞ր մեզ համար ամենադժբախտ իրողությունը, քանզի մեր ժողովրդի կեսը և ողջ աշխարհը կասեին, որ նավթի պատճառով մենք հրաժարվեցինք հաշտության կնքումից»²¹։

Այնուհետև, երբ լոգանի կոնֆերանսում ի հայտ եկան նոր դժվարություններ, Քերզոնը, Բոնար Լոուի հետ հանդիպելու և վերջինիս հետ խորհրդակցելու նպատակով, ժամանեց Փարիզ²¹։ Հանդիպման ժամանակ Բոնար Լոուն դարձյալ զգուշացրեց Քերզոնին, որպեսզի վերջինս ձեռնպահ մնա անզգույշ քայլերից և ամեն զնով հասնի հաշտության կնքմանը։ Բրիտանիայի արտգործնախարար Քերզոնը իր կնոջը գրած նամակում այսպես է

նկարագրում Ռոնար Լոուի հետ իր հանդիպումն ու վերջինիս՝ վարչապետի, դիրքորոշումն ու տրամադրությունը: «Ես գտա Բոնարին ձգտումներով լի՝ ազատվելու Մոսկվի, նեղուցների, Կոստանդնուպոլիսի, Հոդսերից, պատրաստ զիջելու ամեն ինչում, միայն թե շունենա անախորժություններ, ապշած այն պատասխանատվութեամբ, որ ես ստանձնել եմ Լոդանում, և պատրաստ նահանջելու ամենուր»²²,

Ինչ վերաբերում է Ռոնար Լոուին, ապա Քերզոնի հետ հանդիպումը նրան վշտացրել էր, քանի որ վերջինիս թվում էր, որ Քերզոնն իր կամակորոթյամբ և անհաշտ դիրք գրավելով կարող էր վտանգի տակ դնել հաշտության կնքումը²³, Իզուր չէ, որ 1923 թ. հունվարի 8-ին, Քերզոնին գրած իր նամակում Բոնար Լոուն կրկին համոզում է վերջինիս, հիշեցնելով. «1. Անգլիան չի կարող Մոսկովի համար պատերազմ սկսել, 2. առանց Ֆրանսիայի աջակցության Անգլիան չի կարող ստիպել Թուրքիային համաձայնելու պահպանել այն, ինչը դեռ մնացել է Սևրի հաշտությունից»²⁴:

Մակայն Քերզոնը Մոսկովի հարցում անհաշտ ու հստակ դիրք էր զբաղվել՝ Մոսկուն անվերապահորեն պետք է մնա Բրիտանիայի մանդատի տակ գտնվող Իրաքի կազմում: Իսկ թուրքական կողմը չէր դիմում և ձգտում էր նույնիսկ կողմնակիցներ գտնել: Զգալով, որ ի՞րանավոր դեմ առ դեմ բանակցություններն ու առանձնապիւրությունները, և՛ գրավոր հուշագրերի փոխանակումը չեն տալիս ցանկալի արդյունք, ավելին, Մոսկվի խնդրում և ոչ մի առաջխաղացում չկա, լորդ Քերզոնն առաջարկեց հարցի լուծման 3-րդ ճանապարհը՝ հարցը հանձնել բրիտանական և թուրքական փորձագետների հատուկ հանձնաժողովին: Իսմեթ փաշան համաձայնեց, սակայն «փորձագետների հանձնաժողովից էլ ոչինչ դուրս չեկավ»²⁴, Տեսնելով բոլոր երեք հիշյալ ուղիների անարդյունավետությունը, «Բրիտանական պատվիրակությունը որոշեց (Մոսկվի շուրջ—Վ. Պ.) վիճաբանությունը տեղափոխել կոնֆերանսի նրսաաշրջաններ»²⁵,

Այսպես, «երբ 1923 թ. հունվարին այդ խնդրի հետ կապված բանակցությունները մտան փակուղի, Անկարան, աջակցություն ստանալու նպատակով, փորձեց մերձենալ Ֆրանսիական կառավարության հետ, սակայն անհաջող»²⁶, ինչպես Գ. Վ. Զիլբերինն էր գրում. «Ֆրանսիան ու Իտալիան մի կողմ քաշվեցին և հնարավո-

րություն տվեցին Անգլիային միայնակ սակարկելու այդ խնդրում»²⁷։ Ավելին, Մոսուլի խնդրի քննարկումներից մեկի ժամանակ (1923 թ. հունվարի 23-ին), երբ Քերզոնն Իսմեթ փաշային սպառնալով, ասաց, որ բրիտանական կառավարությունն ամեն կերպ ձգտում է ռիսուսափել խաղաղությունը խախտելուց», Քերզոնին միանշանակ պաշտպանեցին և՛ Ֆրանսիայի պատվիրակ Բոմպարը, և՛ Իտալիայի ու Ճապոնիայի պատվիրակները։ Թեև, պետք է ասել, որ թուրքական պատվիրակությունը գլխավորող Իսմեթ փաշայի վրա ո՛չ սպառնալիքները, ո՛չ ճնշումը չունեցան և ոչ մի ազդեցություն։ Իզուր չէ, որ Քերզոնը, Բրիտանիայի ԱԳՆ աշխատակից Լինդսեյին հղած 1923 թ. հունվարի 23-ի իր հեռագրում նշում է. «Նույն հաջողությամբ ես կարող էի գիմել եգիպտական սֆինքսին կամ Թուրանհամոնի մոմիային»²⁸։

Պետք է նշել, որ Լոդանում Մոսուլի խնդրի քննարկման հարցում առանձնահատուկ տեղ է գրավում հենց 1923 թ. հունվարի 23-ը։ Այդ օրը Լոզանի կոնֆերանսի (տարածքային առաջին հանձնաժողովի) աշխատանքներն ամբողջությամբ նվիրված էին Մոսուլի և դրա հետ կապված՝ նաև քրդական խնդիրներին։ Ինչպես և հուլազրերի փոխանակման ժամանակ, այս անգամ ևս կողմերը առաջ քաշեցին իրենց փաստարկներն ու տվյալները՝ իրենց միանգամայն հակադիր պնդումները հաստատելու համար։ Քննարկումներն սկսվեցին Քերզոնի ընդարձակ ճառով, որտեղ Բրիտանիայի արտգործնախարարությունը բերում էր Մոսուլի վիլայեթի վերաբերյալ բրիտանական կողմի հետևյալ վիճակագրական տվյալները²⁹։

Շրջան	Բրգեր	Թուրքեր	Արաբներ	Գրիս-առնյաններ	Հրեաներ	Ընդամենը
Մոսուլ	179.820 (30 հզ. եգ-գիներ)	14895	170663	57425	9565	432468
Էրբիլ	77000	15000	5100	4100	4300	106000
Բիրջուկ	45000	35000	10000	600	1400	90000
Սուլեյմանիե	152900	10000	—	100	1000	155000
Ընդամենը	451720	65895	185763	62225	16865	785468

Այնուհետև լորդ Քերզոնը շարադրեց նաև Մոսկովի խնդրի հետ կապված անգլիական փաստարկումները:

ա) Խառնակալան

1. Վերոհիշյալ վիճակագրությունն ընդգրկում է թռչվորներին, որոնք թռչվորական կյանք են վարում Մոսկովի վիլայեթի սահմաններում:

2. Թուրքական թվերը հին են և ոչ ամբողջական: Վիճակագրությունը թերի է, հիմնված ռազմական գերատեսչության տրվյալների վրա:

3. Արաբները կազմում են Մոսկով քաղաքի բնակչության $\frac{2}{3}$ -ը: Տիրիսից արևմուտք ընկած տարածքները զուտ արաբական են: Տիրիսի ե իրբի-Քիրքուկ-Քիթրի շրջանում (ապրող—Վ. Պ.) բնակչության ճնշող մեծամասնությունը արաբներ են: Միայն հյուսիսարևելյան շրջանները արաբական չեն, սակայն այստեղ էլ ապրում են քրիստոնյաներ (ասորիներ), որոնք փախել են թուրքերից և չեն ցանկանում վերադառնալ Թուրքիա: Թուրքերը կազմում են բնակչության $\frac{1}{12}$ մասը: Նրանք պատկանում են օսմանյան ռասայի տարբեր ճյուղերի: Քրդերն իրենց լեզվով պատկանում են իրանցիներին, խիստ տարբերվելով թուրքերից:

բ) Քաղաքական

1. Քրդերը միշտ էլ տրամադրված են եղել ընդդեմ Կոստանդնուպոլսի: Քրդերը երբեք էլ արդյունավետ կերպով չեն վերահսկել Հարավային Քուրդիստանը: Պատերազմի ժամանակ քրդերն ալեկի շատ օդնել ևն անգլիացիներին, քան թուրքերին: Քիրքուկի շրջանում քրդերը քվեարկել են Ֆեյսալի օգտին:

2. Անգլիական զորքերը տեղաբաշխված են Մոսկովում: Բնակչությունը ցանկանում է լինել Իրաքի կազմում: 1920 թ. ապստամբությունը թուրքական պրոպագանդայի արդյունք էր: Ներկայումս Իրաքն ապրում է անցման շրջան: Բնակչությունը ցանկանում է հաստատուն ադմինիստրացիա: Արաբները թուրքերին չեն ուզում:

3. Դաշնակիցները Մոսկովը խոստացել են արաբներին: Ազգերի լիդայի հավանությանն արժանացած մազնատների սկզբունքը չի կարող խախտվել երկրում առանց նրան ամբողջությամբ վնասելու: Թուրքիան անվերապահորեն ճանաչել է մազնատների սխտեմը (Ֆրանկլեն-Բուլոնի պայմանագիրը): Անգլիացիները

Ֆեյսալի հետ համաձայնագիր են կնքել, որի համաձայն երկիրը չի կարող մասնատվել:

4. Զինադադարի ստորագրման պահին դաշնակիցները Մոսկովից մի քանի մղոն հեռավորության վրա էին: Զինադադարի հոդվածներից մեկը թույլ է տալիս տարածքներ զբաղեցնել՝ անվտանգության նկատառումներից ելնելով: Պատերազմական գործողություններն ավարտելու պահին բանակների զբաղեցրած դիրքերն ընդհանուր ոչինչ չունեն հաշտության պայմանագրի սահմանների հետ: Անկարան էլ հրաժարվում է ճանաչել Մուդրոսի զինադադարը:

գ) Պատմական

1. Թուրքական փաստարկները կիրառելի են Բաղդադի նկատմամբ, որը թուրքերը չեն պահանջում: Ադմինիստրատիվ առումով Մոսկույը կարող է ղառնալ առանձին վիլայեթ: Զէ՞ որ Հունաստանի պատմական և էթնիկական կապերը Անատոլիայի հետ դեռ պատճառ չեն, որպեսզի վերջինս տրվի Հունաստանին:

դ) Աշխարհագրական և տնտեսական

1. Մոսկուն աշխարհագրականորեն և տնտեսապես անբաժանելի է Իրաքից:

2. Մոսկուն Անատոլիայի հետ թույլ է կապված: Առևտրական ճանապարհներն անցնում են Սիրիայով և ավելի հյուսիսով: Հարավային Թուրքիստանը ձգտում է դեպի Բաղդադ և ոչ թե դեպի Անատոլիա:

ե) Ռազմական

1. Թուրքական բանակը Մոսկուում (գտնվելու դեպքում—Վ. Պ.) կսպառնա Բաղդադին:

2. Զբեկ-Համբինը ոչ թե լեռներ են, այլ բլուրներ: Թուրքերը հեշտությամբ կարող են գրավել Բաղդադը՝ Իրաքի շտեմարանը, և դեպի Իրան տանող առևտրական ճանապարհները: Թուրքական սահմանը ծվրոպայում գտնվում է Կոստանդնուպոլսից 80 մղոն հեռավորության վրա: Թուրքերն ասում են, որ իրենց անվտանգության համար այդքանը բավարար չէ: Սակայն Բաղդադից 60 մղոն հեռավորությունը նրանք բավարար են համարում: Կոստանդնուպոլսի անվտանգությունը երաշխավորվում է նեղուցների վերաբերյալ կոնվենցիայով⁸⁰:

նույն օրը՝ 1923 թ. հունվարի 23-ին Քերզոնի նախագահու-
թյամբ կայացան տարածքային և ռազմական հարցերի գծով
հանձնաժողովի 21-րդ և 22-րդ նստաշրջանները, որոնցում առա-
ջինը (թեև ի պատասխան Քերզոնի արտասանած ճառի) ելույթ
ունեցավ Իսմեթ փաշան: Վերջինս կրկին հրապարակ բերեց Մո-
սկոյի վերաբերյալ թուրքական վիճակագրական տվյալներն ու
թուրքական կողմի երիցս հիշատակած զանազան փաստարկները:
Թուրքական կողմի վիճակագրական տվյալները³¹.

Շրջան	Դրոշեր	Թուրքեր	Երաբներ	Ոչ մահմե- դականներ	Ընդամենը
Սուլեյմանիե	6.830	1.2963	7210	—	103809
Գիրսուկ	97000	79300	8000	—	184000
Մոսուլ	122000	350.0	28000	31.00	216000
	18 հզ. հզ- դիներ				
Ընդամենը	281830	14929	43210	310.0	508000

Թուրքական կողմի փաստարկները.

ա) Լիասայական

1. 170 հզ քուշվորներ մտցված չեն (ցուցակի մեջ—Վ. Պ.), քա-
նի որ քուշվորական կյանք են վարում այլ շրջաններում:

2. Թուրքերը վաղուց են իշխում երկրում և քաջատեղյակ են
ինակչության թվաքանակին: Անդլիական թվերը պայմանավոր-
ված են արաբական շահերի պաշտպանությամբ:

3. (Տարածքի բնակչության—Վ. Պ.) 85%-ը կազմում է թուրք-
քուզական մեծամասնությունը: Արաբներն խոսողներից շատերն
իրականում թուրքեր են, որոնք կորցրել են իրենց լեզուն կամ խո-
սում են երկու լեզուններով: Տեղի թուրքերն ազգակից են անատո-
լիական թուրքերին: Թուրքերն ու քրդերն ևս ազգակից են: Բրի-
տանական հանրագիտարանը քրդերին ու թուրքերին համարում է
թուրանյան և ոչ թե իրանյան ժազման:

բ) Քաղաքական

1. Քրդերը ցանկանում են վերամիավորվել Թուրքիայի հետ:
Նրանք չեն ցանկանում անջատում կամ ինքնավարություն, առա-

վել ևս՝ մտնել մի երկրի կազմի մեջ, որը եվրոպական պետութեան գաղութ է: Քրդերի համար թուրքական կառավարությունը օտար-երկրյա կառավարություն չէ: Նրանք ներկայացված են թուրքական պառլամենտում և թերջանիկ կլինեին ստանալու Թուրքիայի քաղաքացիության իրավունքները: Թուրքերի դեմ ապստամբությունները եղել են տեղական նշանակության և հրահրվել են օտար-երկրյա տերությունների կողմից: Քրդերը թշնամաբար են տրամադրված անգլիացիների և արաբների նկատմամբ:

2. Չկան ապացույցներ, որ Մոսուլի արաբները ցանկանում են լինել իրաքի կազմում: Անգլիացիները կեղեքում են երկիրը և հասարակության համակրանքը չեն վայելում (1920 թ. ապստամբությունը):

3. Դաշնակիցները չունեն (այնպիսի—Վ. Պ.) միջազգային պարտավորություններ, որոնք խոչընդոտեին Մոսուլը Թուրքիային վերադարձնելուն: Դաշնակիցները խոստացել են արաբներին՝ չզավթել Մոսուլը: Սան-Տեմոյի համաձայնագիրը, որով Մոսուլը տրվում է Անգլիային, չի կարող ավելի հաստատուն լինել, քան ռազմական ժամանակաշրջանի համաձայնագրերը դաշնակիցների միջև, որոնք ճանաչվել են որպես ներկա իրադրությանը շահապատասխանող: Մանդատային սիստեմը չունի ոչ մի օրինական հիմնավորում, այդ իսկ պատճառով էլ դաշնակիցները չեն կարող պարտավորություններ ունենալ Ազգերի կիզայի առջև:

4. Մոսուլն անգլիացիների կողմից զավթվել է Մուդրոսի զինադադարից հետո և հակառակ դրան: Զավթման իրավունքը փաստարկ չէ, քանզի հաշվի չի նստում բնակչության կարծիքի հետ:

գ) Պատմական

11 դար է, ինչ Մոսուլը կառավարվում է Թուրքիայի կողմից: Այն թուրքական և սելջուկյան սուլթանների իշխանության ներքո էր դեռ մինչև Օսմանյան կայսրության ծագումը և պարսկական խալիֆների ժամանակաշրջանում: Մոսուլում գերակշռում են թուրքական էթնիկական անվանումները:

դ) Աշխարհագրական և տնտեսական

1. Աշխարհագրական և կլիմայական առումով Անատոլիան ու իրաքը բաժանվում են Զեբել-Համրին, Զեբել-Ֆուհուլ-Վադի և Թա-

Յար-Զերկյ-Սինջար դժով, Այդ գծից ցնպի հլուսիս փլունիկյան արմավենին արդեն չի աճում:

Զ. Սոսույր գտնվում է Անատոլիայի և Սիրիայի ու Պարսկաստանի միջև ընկած առևտրական ճանապարհների վրա: Այն ելք է Հարավային Անատոլիայի համար: Մոսուլը հիմնականում առևտուր է անում տարանցիկ անատոլիական ապրանքներով: Միջերկրական ծովի հետ երկաթուղային կապի հաստատման պահին Մոսուլյն ամենակարճ ճանապարհով կկապվի Եվրոպայի հետ:

Ե) Ռազմական

1. Բուրբիան շունի ագրեսիվ մտադրություններ:

2. Ենթադրվող սահմանի ավելի մոտիկ չէ Բաղդադին, քան տրասկականը: Եթե 70 մղոնը հերիք չէ, ապա ի՞նչ ասել Կոստանդնուպոլսի, Նեղուցների, Ադրիանապոլսի ու Բրակիայի մասին³²:

Նոր էր վերջացրել իր ելույթը Իսմեթ փաշան, երբ Քերզոնը հանդես եկավ թուրքական փաստարկների քննադատությամբ: Եվ, սկսած է նշել, որ թուրքական փաստարկներն, իրոք, շատ խոցելի ուղեր ունեն: Մի կողմից թուրքերը նշում էին, որ մանդատային համակարգը շունի որևէ օրինական հիմնավորում, որ Բուրբիան չի ճանաչում «մանդատը նախկին Օսմանյան կայսրության ցանկացած ատրսիքի համար»³³, մյուս կողմից քննադականներն արդեն ճանաչել էին Սիրիայի նկատմամբ Ֆրանսիայի մանդատը՝ 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ի ֆրանս-թուրքական և Անկարայի պայմանագրով: Մի կողմից թուրքերն ասում էին, որ երկար ժամանակ երկրի ակրուանսները լինելով իրենք «բաջատեղյակ են բնակչության թվաքանակին», մյուս կողմից թուրքական վիճակագրական տվյալները Մոսուլի վերաբերյալ ավելի կցկտուր էին ու ոչ ամբողջական, քան անգլիական տվյալները³⁴: Մի կողմից թուրքերը հայտարարում էին, որ իրենք հրաժարվում են ճանաչել Մուղրոսի պինդադարը, իսկ մյուս կողմից, երբ իրենց ձեռնտու էր, պահանջում էին, որ Մոսուլի սահմանները գծվեն Մուղրոսի զինադարի ստորագրման պահի դրությամբ: Իսկ ինչ վերաբերում է քրդական հարցում թուրքական պնդումներին, ապա դրանք, մեղմ ասած, վիճելի էին:

Այո՛, արդարացի չէին ո՛չ անգլիացիները, ո՛չ թուրքերը, սակայն անգլիական փաստարկներն ավելի հիմնավոր էին: Սակայն կողմերի երիցս կրկնված փաստարկները չէին կարող որևէ առաջխաղացում մտցնել Մոսուլի խնդրում: Հարկավոր էին գործնական առաջարկություններ, սակայն դրանք էլ կարծես թե անհամատեղելի էին:

Այսպես, Իսմեթ փաշան իր ելույթում առաջարկեց Մոսուլում հանրաքվե անցկացնել³⁵:

Դրան կտրականապես դեմ դուրս եկավ Քերզոնը, փաստարկելով այդ ազգալի թվով քոչվորների առկայությամբ, որոնք Ֆիզիկապես չեն կարող քվեարկել, բնակչության անգրագիտությամբ (չգիտեն, թե ինչպես քվեարկել, քվեատուփեր երբեք չեն տեսել) և, վերջապես, հանրաքվեի ընթացքում դրական արդյունքի հասնելու պրակտիկորեն անհնարինությամբ. քրդերը կքվեարկեն անկախ Քուրդիստանի օգտին, արաբները՝ արաբական պետականության, թուրքերը՝ Թուրքիային միանալու, քրիստոնյաները՝ ցանկացածի օգտին, ով իրենց թուրքերից ավելի հեռու կպահի³⁶: Իրականում, Քերզոնին գուցե ավելի շատ վախեցնում էր հանրաքվեի ընթացքում թուրքական պրոպագանդան տեղի բնակչության շրջանում, որտեղ ոմանք դեռ ակնածանքով կարծում էին, որ նախկին օսմանյան պետությունը (կարգերը) ետ կդառնա և դեմ լինելու դեպքում նույնիսկ կքվեարկեին հօգուտ Թուրքիայի՝ վախենալով հին պետության վերադարձի դեպքում պատժվելուց³⁷: Ինչնչվից, Քերզոնը գտավ, որ հանրաքվեով սահման չեն որոշում: Քերզոնն առաջարկեց թուրք-իրաքյան սահմանագծի հարցը հանձնել Ազգերի լիգայի քննարկմանը, և այդ հարցում նրան պաշտպանեցին Ֆրանսիայի, Իտալիայի և Ժապոնիայի պատվիրակությունները³⁸: Սակայն նման «կոմբինացիային» դեմ դուրս եկավ արդեն Իսմեթ փաշան՝ ուշադրություն չդարձնելով և Քերզոնին պաշտպանած պատվիրակությունների հորդորումներին. Իսմեթը կտրականապես մերժեց այս ուղին ևս³⁹: Սակայն պարզվեց, որ Քերզոնն ունի ևս մեկ պահեստային տարբերակ.

«Նա (Քերզոնը—Վ. Պ.) սպառնաց լիգա մտցնել Մոսուլի խնդիրը հակառակ Թուրքիայի համաձայնության՝ հենվելով լիգայի կանոնադրության 11-րդ հոդվածի վրա»⁴⁰: Արդեն մեկ օր հետո նա ագործածություն մեջ դրեց իր սպառնալիքը, իսկ հինգ

որ անց, Փարիզում նստաշրջանի հավաքված լիգայի խորհուրդը պատրաստակամությամբ իր համաձայնությունը հայտնեց միջամտելու դժվար խնդրին»⁴¹։

1923 թ. հունվարի 29-ին թուրքական պատվիրակությանը ներկայացվեց հաշտության պայմանագրի նախագիծը⁴²։ Մոսկվի խնդրի հեռ կապված այդ նախագծի 3-րդ հոդվածը նախատեսում էր որ Թուրքիայի և Իրաքի միջև սահմանը պետք է գծվի համաձայն «այն որոշման, որն այդ առթիվ կկայացվի Ազգերի լիգայի կոորդինի կողմից»⁴³։ Բոլորին պարզ էր, որ նման ձևակերպումը ոչնչով չի ապրրկրվում Քերզոնի առաջարկից։ Ուստի 1923 թ. փետրվարի առաջին օրերին դաշնակիցների մտահոգությունը կերկին Մասուլի խնդիրն էր։ Դաշնակիցների փորձագետները նույնիսկ նախանշեցին այն «ծայրահեղ զիջումները», որոնք կարելի էր անել թուրքերին։ Սակայն այդ «ծայրահեղ զիջումները» նույնիսկ պետք է արվեին այնպիսի խնամքով, որպեսզի չփոխվեր հաշտության պայմանագրի նախագծի 3-րդ հոդվածի իմաստը։ Ուստի 1923 թ. փետրվարի 4-ին, ի պատասխան թուրքական պատվիրակությանը հանձնված հաշտության պայմանագրի նախագծի, Իսմեթ փաշան մերժեց նաև Մոսկվի խնդրի կարգավորման վերոհիշյալ տարբերակները։ Սակայն հաշտության պայմանադրի կնքման մեջ շահադրգոված էին նաև թուրքերը։ Ուստի Իսմեթ փաշան առաջարկեց փակուղուց դուրս գալու հետևյալ տարբերակը. «Հանել այն (Մոսկվի խնդիրը—Վ. Պ.) կոնֆերանսի ծրագրից և կարգավորել (խնդիրը—Վ. Պ.) Թուրքիայի և Անգլիայի միջև ընդհանուր համաձայնությամբ՝ մեկ տարվա ընթացքում»⁴⁴։ Նույն օրը՝ փետրվարի 4-ին, անգլիական և թուրքական պատվիրակությունները հավաքվելով լորդ Քերզոնի մոտ՝ հյուրանոցում՝ «գուտ ինֆորմացիոն» նստաշրջանի, հասան, այնուամենայնիվ, փոխվիջման։ Քերզոնը «հայտարարեց, որ ինքը չի կարող փոխել հաշտության պայմանագրի տեքստը, բայց, ինչ արած, համաձայն է չդիմել լիգայի արբիտրաժին Իսմեթ փաշայի համար ցանկայի մեկ ասարի ժամկետից շուտ»⁴⁵։ Իր հերթին, թուրքական պատվիրակության ղեկավարը, խորհրդակցելով իր կոլեգաների հետ հարևան սենյակում, ընդունեց այդ առաջարկությունը»⁴⁶։

1923 թ. փետրվարի 4-ին լոգանի կոնֆերանսի աշխատանքներն ընդհատվեցին՝ Անգլիայի նախաձեռնությամբ։ Վերջինս ձգձգ-

տում էր ճնշում գործադրել և՛ Ֆրանսիայի, և՛ Թուրքիայի վրա = 1923 թ. փետրվարի 7-ին թուրքական 15 հոգիանոց պատվիրակությունը հեռացավ Լոզանից և փետրվարի 20-ի առավոտյան արդեն Անկարայում էր: Իսկ փետրվարի 24-ից մինչև մարտի 6-ը ԹԱՄԺ-ն (Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովը) իր փակ և զաղտնի նիստերում քննարկում էր Իսմեթ փաշայի գլխավորած պատվիրակության աշխատանքները Լոզանում⁴⁷: Քննադատությունների տարափի տակ ընկավ նաև Մոսուլի խնդրի հարցում Իսմեթ փաշայի կատարած գիշումը: Մուստաֆա Քեմալը պաշտպանեց Իսմեթ փաշայի գործելակերպը բոլոր հարցերում՝ ներառյալ նաև Մոսուլի հարցում: Դիմելով ԹԱՄԺ-ի դեպուտատներին՝ նա խորհուրդ տվեց ամեն ինչ լավ կշռադատել⁴⁸: Մ. Քեմալը նշեց. «Մոսուլի խնդրի կարգավորումը մեկ տարով հետաձգելը չի նշանակում, թե մենք հրաժարվում ենք նրանից»⁴⁹: Ավելի ուշ Քեմալը, դարձյալ դիմելով ԹԱՄԺ-ի դեպուտատներին, ասաց. «...եթե դուք վերլուծե՛նու լինե՛ք, մենք Մոսուլից չենք հրաժարվում»⁵⁰:

Եվ ահա, երբ ապրիլի 23-ին սկսվեց Լոզանի կոնֆերանսի 2-րդ փուլը, Մոսուլի խնդրում թուրքական և անգլիական պատվիրակությունների միջև վիճաբանությունը գնում էր միայն մեկ հարցի շուրջ. թե որքան ժամանակ պետք է տրվի Անգլիային և Թուրքիային Իրաքի և Թուրքիայի միջև սահմանային խնդիրը կարգավորելու համար՝ մինչ խնդիրը կդրվեր Ազգերի Լիգայի քրե-նարկմանը⁵¹: Ինչպես արդեն նշել ենք, Իսմեթ փաշան առաջարկել էր ժամկետը սահմանել մեկ տարի: Բրիտանական պատվիրակության անդամ Հ. Ռամբոլդը առաջարկեց 9 ամիս: Այդ ժամանակ բրիտանական կողմը դիմեց դիվանագիտական խորամանկության՝ բրիտանական կառավարությունը պաշտոնապես առաջարկեց այդ ժամկետը սահմանել 6 ամիս: Իրանից հետո արդեն վիճաբանությունը գնում էր ոչ թե «1 տարի, թե՞ 9 ամիս» հարցի շուրջը, այլ «9 ամիս, թե՞ 6 ամիս» հարցի շուրջը: Ի վերջո, հունիսի 23-ին, հանդիպելով Ռամբոլդի հետ, Իսմեթ փաշան համաձայնեց ժամկետը սահմանել 9 ամիս, ըստ էության ընդունելով բրիտանական տեսակետը⁵²: Իսկ արդեն 1923 թ. հուլիսի 24-ին ստորագրված Լոզանի հաշտության պայմանագրի 3-րդ հոդվածի 2-րդ կետում, Թուրքիայի և Իրաքի միջև սահմանի վերաբերյալ ասվում էր. «Թուրքիայի և Իրաքի միջև սահմանը պետք է որոշվի Թուրքիայի

և Մեծ Բրիտանիայի միջև փոխադարձ համաձայնությունը՝ 9 ամիս ժամանակահատվածի ընթացքում: Նախատեսված ժամանակահատվածում, երկու կառավարությունների միջև համաձայնության բացակայության դեպքում, վեճը կմտցվի Ազգերի Լիգայի Խորհուրդ: Թուրքական և բրիտանական կառավարությունները փոխադարձաբար պարտավորվում են, որ սպասելով այն որոշմանը, որը կընդունվի սահմանների վերաբերյալ, չեն կատարվի ռազմական կամ այլ առաջխաղացումներ, որոնք ընդունակ լինեն փոփոխություն մտցնելու տարածքների ներկայիս իրավիճակում, տարածքներ, որոնց վերջնական ճակատագիրը կախված կլինի այդ որոշումից⁵³:

Հետագայում կպարզվի, որ հիշյալ որոշումը նշանակում էր, որ Մոսուլի հարցում Թուրքիան պարտվել էր Անգլիային, ավելին, կպարզվի, որ Լոզանի կոնֆերանսը Մոսուլը խաղաղ ճանապարհով վերադարձնելու Թուրքիայի վերջին հնարավորությունն էր...

Հստ էության Լոզանում Մոսուլի խնդրի լուծումը ոչ թե հետաձգվեց կամ մի կողմ գրվեց, այլ լուծվեց, թեև ոչ վերջնականորեն, ի օգուտ Անգլիայի, քանզի ակնհայտ էր, որ Անգլիան ժամանակ շահելու համար ձգտելու էր ամեն կերպ ձգձգել կաթճախողել անգլո-թուրքական բանակցությունները՝ մինչև կանցներ ինչամսյա ժամկետը, ապա, երբ հարցը կդրվեր Ազգերի Լիգայի քննարկմանը, Անգլիան կհասներ իր նպատակին, քանի որ մեծ ազդեցություն ուներ Ազգերի Լիգայում, իսկ Թուրքիան նույնիսկ Ազգերի Լիգայի անդամ էլ չէր⁵⁴: Հասկանո՞ւմ էր, արդյոք, այդ ամենը Մուստաֆա Քեմալը: Մեր կարծիքով, այնպիսի մեծ անհատը, ինչպիսին Մ. Քեմալն էր, չէր կարող չհասկանալ այդ ամենը: 1923 թ. փետրվարի 27-ի իր ելույթում, Մ. Քեմալը, ԹԱՄԺ-ի պատգամավորներին դիմելիս, օգտագործեց «Ծթե մենք պնդենք Մոսուլը չհանձնելու մեջ, կներքաշվենք պատերազմի մեջ»⁵⁵ արտահայտությունը, իսկ դա նշանակում է, որ նա պարզ կերպով հասկանում էր, որ Մոսուլի լուծման լոզանյան տարբերակը նշանակում էր առժամանակ զիջել Մոսուլը: Բացի այդ Քեմալը հաճախ էր օգտագործում Մոսուլի «խնդրի լուծումը մեկ տարով հետաձգել»⁵⁶, արտահայտությունը և ոչ թե «մեկ տարով ընթացքում լուծել» արտահայտությունը⁵⁷, իսկ դրանք տարբեր իմաստ են կրում: Դա նշանակում է, որ Մ. Քեմալը ենթադրում էր, իսկ

գուցեև համոզված էր, որ հիշյալ մեկ տարվա (առավել ևս, ինչպես վերջում ճշտվեց՝ 9 ամիսներ) ընթացքում Մոսուլի խնդիրը չէր լուծվելու՝ համեմայն դեպս ի օգուտ Թուրքիայի։ Ավելին, նույն 1923 թ. փետրվարի 27-ի՝ գաղտնի նստաշրջանում ԹԱՄԺ-ի պատգամավորներին դիմելով, Մ. Քեմալն ասաց. «Ընդունեցե՛ք նաև, որ մեկ տարի՝ հետո վճռվելու է մեր դեմ և դրանից հետո, դրա համաձայն էլ համեմատե՛ք և հետո ձեր վճիռը կայացրե՛ք»⁵⁸, նշանակում է հեռատես Մ. Քեմալը ենթադրում էր (գուցե վստահ էր), որ մեկ տարի (9 ամիս) հետո էլ հարցը Թուրքիայի համար դրականորեն չէր լուծվելու։ Սակայն Մ. Քեմալը հաշվի էր առնում երկու կարևոր հանգամանք.

1. Պատերազմի վերսկսվելու վտանգը։ Դեռ 1923 թ. փետրվարի 27-ին, երբ լոգանի կոնֆերանսի ընդհատումից հետո ԹԱՄԺ-ը քննարկում էր Իսմեթ փաշայի պատվիրակության գործունեությունը լողանում, Մ. Քեմալը հայտարարեց. «Այսօր մենք բոլորս հեշտությամբ կարող ենք հասկանալ, որ եթե մենք պընդենք Մոսուլը չհանձնելու վրա, կներքաշվենք պատերազմի մեջ»⁵⁹, նա նաև նշեց. «Եթե՛ մենք ասենք, որ Մոսուլի հարցն այսօրվանից կլուծենք, մեր բանակն առաջ կշարժենք, այսօր կգրավենք, դա հնարավոր է։ Մոսուլը չափազանց հեշտությամբ մենք կարող ենք գրավել»⁶⁰։ Սակայն մենք չենք կարող համոզված լինել, որ մեր կողմից Մոսուլի գրավումից հետո պատերազմն իսկույն կավարտվի։ Անկասկած, այնտեղ մենք բացած կլինենք պատերազմի մի նոր ճակատ։ Այսինքն, եթե դուք ցանկանում եք այդ բանն առանձին քննարկման թեմա դարձնել, վտանգներն իրենք իրենց հրապարակ կգան»⁶¹։ Հաղթաթուղթը (Մոսուլի տարածքը) Անգլիայի ձեռքում էր, և Մոսուլն էլ մեծ մասամբ անգլիական զորքերի վերահսկողության տակ էր։ Մոսուլը և՛ դե ֆակտո և՛, որոշ առումով, նաև դե յուրե Իրաքի թագավորության կազմում էր։ Այն կարելի էր փորձել ետ բերել միայն ռազմական ճանապարհով։ Թուրքական այդ «փորձը» կպսակվեր հաջողությամբ, թե ոչ, միևնույն է, դա տանելու էր անգլո-թուրքական պատերազմի, նոր պատերազմ, որից այդքան վախենում էր Մ. Քեմալը, նոր պատերազմ, որը կարող էր զրոյի հավասարեցնել նրա տարած հաղթանակները։

2. 1923 թ. հունվարի 23-ից սկսած, խողանում Մոսուլի խնդրի շուրջ վիճարանություններն արդեն դարձել էին եղ թե նպատակ, այդ միջոց՝ ինչպես բնդհանուր համաձայնություն, այնպես էլ առանձին մասնավոր հարցերում համաձայնություններ ձեռք բերելու ուղղությամբ⁸²։ Երկու կողմերն էլ ձգտում էին ազատվել հաշտության ճանապարհին եղած այս խոշոր արգելքից, հաշտություն, որը նյութական կդարձներ իրենց հաղթանակները։ Իսկ Թուրքիայի համար կենսական նշանակություն ունեցող այլ հարցերում։ Նույնիսկ եթե պարզվեր էլ, որ Մոսուլը զոհաբերվել է, դա լինելու էր արդարացված զոհաբերություն։ Այդուհանդերձ, ընդունելով Մոսուլի վերաբերյալ խողանում կայացված որոշումը որպես Թուրքիայի ժամանակավոր պարտություն, Մ. Քեմալը մտադիր էր ապագայում ամեն ինչ անել այդ հարցում ևս հաղթելու համար։ Այդ նպատակով նա մտադիր էր. 1. օգտագործել անգլո-ֆրանսիական հակասությունները⁸⁴։

2. Շահարկել խորհրդային խաղաքարտը, իսկ եթե շտապվեր, ստանալ Ռուսաստանի օժանդակությունն այս խնդրում⁸⁵։

3. Օգտագործել նաև անգլո-ամերիկյան հակասությունները և ստեղծել նոր հակասություններ⁸⁶։

4. Հնարավոր և անհնարին բոլոր միջոցներով ապահովել Թուրքիայի հաղթանակը Մոսուլի խնդրում, նախապատրաստվելով դրան։ 1923 թ. փետրվարի 27-ին Քեմալն ասում էր. «Մոսուլի խնդրի կարգավորումը, պատերազմի մեջ լմտնելու համար մեկ տարով հետաձգելը, չի նշանակում, թե մենք հրաժարվում ենք նրանից։ Գուցե սրա ձեռք բերման համար պետք է սպասենք մի ժամանակի, երբ մենք ավելի ուժեղ կլինենք։ Այսօր մենք հաշտություն ենք կնքում, մեկ ամիս հետո, 2 ամիս հետո Մոսուլի հարցի լուծման նկատմամբ հանցանք գործած կլինենք։ Սակայն այսօր, երբ դուք ցանկանում եք լուծել Մոսուլի հարցը, այդ հարցում ձեր դիմաց կանգնած են ոչ միայն անգլիացի, այլև ֆրանսիացի, իտալացի, ճապոնացի և ողջ աշխարհի թշնամիները։ Միայն երբ մենք դեմ առ դեմ կմնանք անգլիացիների հետ և դեմ առ դեմ կմնանք միայն անգլիացիների հետ⁸⁷, հարցը կլուծվի»։

Մ. Քեմալը նաև ասաց. «...պատերազմի անցնելու փոխարեն
ավելի լավ է հաշտության անցնենք և ավելի լավ պատրաստվենք
այդ նպատակին»⁸⁸։

1925 թ. դեկտեմբերի 16-ին Ազգերի լիգան որոշում կայաց-
րեց թողնել Մոսուլը Մեծ Բրիտանիայի մանդատի տակ գտնվող
Իրաքի կազմում։ Թուրքիան չլինողնեց այդ որոշումը։ Սակայն
1926 թ. հունիսի 5-ին Թուրքիան հարկադրված էր ստորագրել
անգլո-իրաքա-թուրքական պայմանագիրը։ Մոսուլը պետք է մնար
Իրաքի կազմում, իսկ Թուրքիան՝ 25 տարվա ընթացքում պետք է
10%-ի չափով մասնաբաժին ստանար թըրքիշ Փեթրոլիում Կոմ-
պանիից»։

VAHRAM PETROSIAN

THE MOSUL QUESTION AT THE LAUSANNE CONFERENCE

Under the terms of the Treaty of Lausanne, signed on the 24th July 1923 the frontier between Turkey and Iraq was to be fixed by the „friendly arrangement“ between Turkey and Great Britain. At the same time the parties were given nine months within which to settle the Mosul dispute by friendly arrangement between themselves.

How to apprais this decision? 1. Some historians consider that the decision was achieved by mutual concession or that the question was settled by the compromise. 2. The others think that „failure to reach a decision and the need for an early conclusion to the peace conference had necessitated its deferment“. 3. The majority of historians think that Turkey yielded to Britain in Mosul question (and in the question of the Straits), but at the same time, under the „yielding“ they mean the „deferment of settlement“, considering that if in the other questions Turkey gained victories, the settlement of the Mosul question was only postponed. 4. And at last some historians consider (and that is right) that the parties were interested in concluding peace as soon as possible. But they think

that for the purpose of removing the obstacles and difficulties the question was put aside.

Our point of view is the following: of course, the two parties were interested in concluding peace as soon as possible, and were willing to remove the difficulties on the way to peace. But neither Britain nor Turkey were willing to compromise. The paradox consists just in the following: under the name of the compromise (or mutual concession, or the deferment, postponement) or putting aside in fact the question was solved, in favour of Britain. Turkey was defeated the Mosul struggle at the Lausanne conference, and it would not be serious to call the defeat a compromise.

ՄԱՆՈՔԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне. Издание "Литиздата НКВД, М., 1927, т. XXXIX.

² М. С. Лазарев, Империализм и курдский вопрос (1917—1923), М., 1989, с. 258.

³ М. С. Лазарев, Указ. соч., с. 259.

⁴ Documents on British Foreign Policy 1919—1939. Edited by W. M. Macmillan, First Series, volume XVIII. London, 1972. pp. 370—371, doc. № 257. The Marquess Curzon of Kedleston (Lausanne) to Sir E. Crowe Secret, Lausanne December 6, 1922.

⁵ Ibid., p. 371.

⁶ Ibid., См. также: М. С. Лазарев. Указ. соч. с. 259:

⁷ Ibid.

⁸ DBFP, vol. XVIII, p. 371.

⁹ DBFP, First Series, vol. XVIII, p. 380; М. С. Лазарев. Указ. соч., с. 259.

¹⁰ Ibid., p. p. 380, М. С. Лазарев. Указ. соч., с. 259.

¹¹ DBFP, vol. XVIII, pp. 380—381.

¹² DBFP, vol. XVIII, p. 386, doc. № 26, The Marquess Curzon of Kedleston (Lausanne) to Sir E. Crowe, Lausanne, December 12, 1922.

¹³ Ibid, p 386: Ազգի ուշ, 1922 թ. դեկտեմբերի 11-ի թվակի բնույթի նորապիսի թուրքական կողմից:

¹⁴ М. С. Лазарев, Империализм и курдский вопрос (1917—1923), М., 1989, с. 260.

¹⁵ Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне. М., 1927, с. XXXIX.

¹⁶ Там же, с. XXXIX—XL.

¹⁷ Там же, с. XL.

¹⁸ Цит. по: М. С. Лазарев. Указ. соч., с. 260.

¹⁹ Միաժամանակ նաև որոշ թերթեր, այդ թվում և «Դեմի էրապրես» կապահով սկսեցին թերգրել դեմ: Տե՛ս Ի. Մ. Лемин. Внешняя политика Великобритании от Версаля до Локарно (1919—1925). М., 1947, с. 340.

²⁰ Там же, с. 340.

²¹ Цит. по: И. М. Лемин. Указ. соч., с. 340.

²² Բնար Լոռն Փարիզ էր ժամանել Պաշտպանի հետ հանդիպելու նպատակով: Բրիտանիայի վարչապետը մտադիր էր համոզելու Պաշտպանին, որպեսզի վերջինս հրաժարվի Ռուրի շրջանը ներխուժելու մարտի:

²³ Цит. по: И. М. Лемин) Указ. с. 341.

²⁴ Там же, с. 341. Ի դեպ, արդեն հունվարի 11-ին ֆրանսիացիներն օկուպացրին Ռուրը, որի արդյունքում ծայրահեղորեն սրվեցին անգլո-ֆրանսիական հակամարտությունները:

²⁵ Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне. М., 1927, с. XL.

²⁶ Р. Г. Саакян. Франко-турецкие отношения и Киликия в 1918—1923 гг. Ереван, 1986, с. 184.

²⁷ Г. В. Чичерин. Статьи и речи по вопросам международной политики, М., 1961, с. 247.

²⁸ Цит. по: М. С. Лазарев. Указ. соч., с. 306. DBFP. First Series, volume XVIII, p. 461—465, do.: № 34.

²⁹ Цит. по: М. С. Лазарев. Указ. соч., с. 306. See also Loder Y. de V., The Truth about Mesopotamia, Palestine and Syria, I., 1923, p. 214.

³⁰ Цит. по: М. С. Лазарев. Империализм и курдский вопрос (1917—1923), М., 1989, с. 307—308, See also Loder Y. de V., The Truth about Mesopotamia, Palestine and Syria, I., 1923, pp. 215—218.

³¹ Цит. по: М. С. Лазарев. Указ. соч., с. 307—308. Loder Y. de V., Ibid., p. 214.

³² Цит. по: М. С. Лазарев. Указ. соч., с. 30—308, See also Loder Y., de V., pp. 215—218.

³³ Там же, с. 262.

³⁴ Թեև անդիալան տվյալները ևս էլզրիտ չէին:

³⁵ Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне. М., 1927, с. XL.

³⁶ М. С. Лазарев. Указ. соч., с. 262.

³⁷ C. J. Edmonds. Kurds, Turks, and Arabs. Politics, Travel and Research in North-Eastern Iraq 1919—1925. London, 1957.

38 Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне. М., 1927, с. XL.

39 М. С. Лазарев. Указ. соч., с. 262.

40 Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне. М., 1927, стр. XL.

41 Там же.

42 Ю. А. Бизиров. Борьба турецкого народа против империалистической интервенции и султаната, за республику (1917—1924). Автореферат... Баку, 1968, с. 86.

43 Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне. М., 1927, с. XL.

44 Там же, с. XI.

45 Այդ ժամկետը սակայն ենթացաւ էր քննարկման:

46 Цит. по: Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне. М., 1927, с. XL.

47 Şevket Süreyya Aydemir. İkinci Adam. İstanbul, 1966. ss. 247—248.

48 Սրանով Մ. Քեմալն իրեն ապահովագրում էր. իրականում նա Մոսկուի խնդրի կարգավորումը մեկ տարով հետաձգելու կողմնակից էր և ցանկութիւն դնւոյնով միայն իր հեղինակութիւնը կարող էր իր կամքը քննարկել ՔԱՄԺ-ին:

49 Kâzım Öztürk. Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları. Cilt 2, Ankara, 1990, s. 2, p. 724.

50 Kâzım Öztürk. Atatürk'ün..., Cilt 2, Ankara, 1990, s. 727.

51 М. С. Лазарев. Указ. соч., с. 266:

52 DBFP, vol. XVII, doc. № 632, Sir H. Rumbold (Lausanne) to the Marquess Curzon of Kedleston, Lausanne, June 23, 1923.

53 Севрский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне. М., 1927, с. 145.

54 Թուրքիան Ազգերի Լիգայի անդամ դարձավ 1932-ին:

55 Այդ ժամանակ դեռ ուժի մեջ էր հարցը անգլո-թուրքական բանակցութիւնների ճանապարհով մեկ տարվա ընթացքում լուծելու տարբերակը:

56 Kâzım Öztürk. Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları. Cilt 2, Ankara, s. 724.

57 Միայն մեկ անգամ Քեմալն ասաց. «Առկա խնդիրներից երկրորդը, Մոսկուի խնդրի լուծումը, մեկ տարվա ընթացքում անգլիացիների և Թուրքիայի միջև երես առ երես հանդիպելով ավարտը հետաձգելն է: Այն էլ դարձյալ օգտագործեց «հետաձգել» բառը»:

58 Kâzım Öztürk. Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları. Cilt 2, Ankara, 1990, s. 728.

59 Kâzım Öztürk, Atatürk'ün..., 724.

60 Իհարկե, Թեոհաւադատութիւնը պետք է մոտենալ Քեմալի հիշյալ անհիմն ինքնավստահութիւնն ու համոզվածութիւնը:

61 Kâzım Öztürk, Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları. Cilt II, Ankara, 1990, s. 725.

62 М. С. Лазарев, Указ. соч., с. 263.

63 Եվ ղրանում Թուրքական կողմը հասավ իր նպատակին:

64 Անգլո-ֆրանսիական հակասովյունների մասին տե՛ս *Р. Г. Саакян, ук. соч., стр. 180—200.*

65 Բարեկամության և շեղորության վերաբերյալ խորհրդա-Թուրքական պայմանագիրը կնքվեց 1925 թ. դեկտեմբերի 17-ին՝ Փարիզում, ԽՍՀՄ արտաքին գործոց ժողովրդական կոմիսար Գ. Վ. Չիչերինի և Թուրքիայի արտաքին գործոց նախարար Բեյֆիկ Ռուշուտի Բելի (Արասի) միջև Այս պայմանագրի կնքմամբ Խ. Միությունը լուրջ օժանդակություն ցույց տվեց Թուրքիային Մոսուլի կոնֆլիկտի պատճառով անգլո-Թուրքական կոնֆլիկտի սրման ժամանակաշրջանում: Տե՛ս: *Мустафа Кемаль. Избранные речи, Москва, 1966, с. 431.*

66 Քեև լողանից առաջ անգլո-ամերիկյան հակասովյունները կարգավորվել էին, այնուամենայնիվ, որոշ հակասովյունների պահպանման մասին է խոսում Զեաթերի կոնցեսիան. «1923 թ. ապրիլի 9-ին Թուրքիայի Ազգային Մեծ ժողովը որոշում ընդունեց երկու անգլոփրանսույան բիզնեսմենների՝ ամերիկացի Աթթուր Զեաթերին և կանադացի գնդապետ Քլեյթոն Քենեդիին շնորհել երկաթգծերի, նավահանգիստների կառուցման և ընդերքի շահագործման կոնցեսիան: Այդ քաղաքացայտորեն հարվածում էր Ֆրանսիայի շահերին (տե՛ս *Р. Г. Саакян. Франция и Турция в Лозанне.— Убедավոր և Միջին արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հատոր 12, Երևան 1965, էջ 16—17, տե՛ս նաև Р. Г. Саакян. Франко-турецкие отношения и Киликия в 1918—1923 гг. Ереван, 1986, с. 193): Սակայն Զեաթերի կոնցեսիան հարվածում էր նաև Բրիտանիայի շահերին, քանի որ Աթթուր Զեաթերին էին շնորհվում «ողջ երկաթգծով մեկ, երկաթգծի լայնությամբ 24 մղոն նեղ հողաշերտի օգտակար հանածոների (շահագործման—Վ. Գ.) իրավունքները, երկաթգծի, որը պետք է կառուցվեր Oilman American-ի կողմից մտնելով Հյուսիսային Իրաքի սիրտը: Միաժամանակ կլի-նեք կարծել, թե Զեաթերի կոնցեսիան նրա անձնական նախաձեռնությունն էր: Ո՛չ, Զեաթերը օժանդակություն էր ստանում ամերիկյան կառավարությունից (*S. H. Longrigg. Oil in the Middle East: Its Discovery and Development. London, 1961, v 46*), իսկ ամերիկյան կառավարությունն էլ հարկ եղած դեպքում կարողանում էր զսպել այն մասնավոր նախաձեռնությունները, որոնց ինքը դեմ էր. այսպես 1919 թ.-ին Standard Oil-ը (Նյու Ջերսի) առաջարկեց երկրաբաններ ուղարկել Իրաք, սակայն մտադրությունից ետ կանգնեցվեց իր կառավարության կողմից (*S. H. Longrigg. op. cit., p. 46*): Ուստի Զեաթերի կոնցեսիան 'ձեռք բերվեց ԱՄՆ-ի կառավարության գիտություն, ավելին՝ օժանդակությամբ: Սակայն ի՛նչ նպատակով 1922 թ., անգլո-ամերիկյան նավթային նախնական պայմանագրից հետո, ԱՄՆ-ը անցավ մաներևու տակտիկային: Չենք կարծում, թե ԱՄՆ-ը ձգտում էր ապահովագրել իրեն այն տարրերակի համար, եթե հանկարծ Մոսուլը հանձնվի Թուրքերին, քանի որ 1923 թ. ապրիլի դրությամբ Լոզանի կոնֆերանսում միանգամայն պարզ էր դարձել, որ Բրիտանիան Մոսուլը չի դիչելու Թուրքերին: Ուստի Զեաթերի կոնցեսիայով Միացյալ Նահանգները միայն ձգտում էր սպառնալ Բրիտանիային և ճնշում գործադրել վերջինիս վրա, որպեսզի ստորագրվի, արագացվի 1922 թ. նախնական, ժամանա-*

չափոր պայմանագիրը (որով ամերիկյան նավթային ընկերությունները ստանում էին 25%-ը) հիմնական պայմանագրով փոխարինելու գործընթացը, իսկ հնարավորության դեպքում նաև հասնել ամերիկյան տոկոսարածնի մեծացմանը: Էջ ավելի լուրջ նպատակներ էին հետապնդում Թուրքերը: Նրանք ձգտում էին.

1 Պառակտում մտցնել Անդլիայի և ԱՄՆ-ի միջև:

2 Շահագորդելով ԱՄՆ-ին, վերջինիս Մոսուլի խնդրում հանել անգլիացիների դեմ՝ դարձնելով ամերիկացիներին իրենց կողմնակիցը:

3 Սպառնալ Անդլիային, վերջինիս վրա ճնշում գործադրել, Մոսուլի խնդիրն իր (Թուրքիայի) օգտին լուծելու համար: Հասկանալի է՝ Թուրքիան լողանում վերջին, հուսահատ ճիգերն էր կատարում Մոսուլը վերադարձնելու համար: Սակայն Թուրքական կողմն իրատես չէր: Նախ ԱՄՆ-ի հարցում.

ա) ԱՄՆ-ը հասկանում էր, որ Մոսուլը երբևէ չի տրվի Թուրքիային, իսկ Թուրքիայի համար նա երբևէ կոնֆլիկտի մեջ չէր մտնի Անգլիայի հետ:

բ) ԱՄՆ-ին չէր հետաքրքրում, թե ում կպատկանի Մոսուլը, նրան միայն հետաքրքրում էր Մոսուլի նավթը և նավթի շահագործմանը ամերիկյան նավթային ընկերությունների մասնակցության խնդիրը, մասնակցություն, որն արդեն իսկ ապահովվել էր 1922 թ. անգլո-ամերիկյան նախնական պայմանագրով: Եվ ԱՄՆ-ի համար ավելի ձեռնտու էր գործ ունենալ Բրիտանիայի հետ, որի ձեռքում էր արդեն Մոսուլը, քան թե Թուրքիայի, որը նոր էր ուղում վերադարձնել Մոսուլը:

Ինչ վերաբերում է Անդլիային, ապա այստեղ ևս Թուրքիայի հույսերը չարդարացան: Անգլիան այնքան էլ լուրջ չընդունեց Չեսթերի կոնցեսիան: Չեսթերի կոնցեսիան անսպասելի չէր Անդլիայի համար: Լոնդոնում Թուրքիայի և ամերիկա-կանադական ընկերության միջև ընթացող նախնական բանակցությունների մասին Քերդոնը տեղյակ էր դեռ 1923 թ. հունվարին, սակայն լուրջ չընդունելով այն, նույնիսկ չփորձեց խանգարել դրանց ընթացքին: Բավական է նշել, թե ինչ ասաց Քերդոնը հուլիսի 24-ին հունվարի 23-ի իր առաջին ելույթում. «Թուրքերը հիմա լոնդոնում նավթային կոնցեսիաներ են առաջարկում (նկատի ունի անգլո-կանադական խմբի հետ բանակցությունը): Ես այդ մասին ոչինչ չգիտեմ: Եթե նրանք հաջորդ անգամ էլ գան, ես նրանց կտանեմ Բրիտանական թանգարան» (M. C. Лазарев. Империализм и курдский вопрос, 1917—1923). М., 1939, с. 261.

Եվ իրոք տարավ. 1923 թ. հուլիսի 24-ին կնքված լոգանի հաշտության պայմանագրով Թուրքիան արդեն իրավասու չէր շնորհումներ կատարելու Մոսուլի շրջանում:

Չեսթերի կոնցեսիան չիարգործվեց:

⁹⁷ Kâzım Özişler, Ala ürkü'n TBMM Açık ve Güzil Oturamlarındaki Konuşmaları. Cilt II, Ankara 1990, sayfa 725.

⁹⁸ Aynı eser, 727—728 sayfalar.